

Н.Ә. Сәрсек

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: sarsekn@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4586-5318

Қазақ мақал-мәтелдерінің ерекшеліктері және олардың өзге түркі тілдеріндегі мақалдармен ұқсастығы

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдері кейбір түркі халықтарының мақалдарымен салыстырыла отырып, олардың өзіндік ерекшеліктері сөз болады. Жалпы, фольклортанушы ғалымдар мақал-мәтелдерді көне жанрлар қатарына жатқызатыны белгілі. Қазақ фольклортанушылары бұл жанрдың ерекшелігіне тоқталып, мақалға және мәтелге жеке-жеке анықтама берген. Мақалада қазақ мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдардың еңбектері жайлы қысқаша айтылып, олардың арасынан кейбір фольклортанушы ғалымдардың берген анықтамалары келтіріледі. Сонымен бірге мақал-мәтелдерде қозғалатын тақырыптар сөз болып, олардың жанрлық ерекшеліктері мен атқаратын қызметі туралы, халық даналығы мен өмір тәжірибесінің, танымы мен түсініктерінің мақал-мәтелдерде көрініс табуы жайлы да айтылады. Қазақ мақал-мәтелдерінің шығу төркіні қарастырылып, түркі халықтарының ортақ рухани мұралары туралы сөз қозғалады.

Мақал-мәтелдер халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесіне сүйене отырып, адамдарға ақыл-кеңес те береді. Мақалада олардың осы ерекшелігімен қатар, тәрбие құралының ролін атқаратыны туралы сөз болады, осыған қатысты кейбір ғалымдардың айтқан пікірі келтіріледі. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақтығына және көпшілігінің ұқсас болып келуіне себеп болған факторлар мен жағдайлар айтылады. Бұл жерде тарихи фактордың, яғни түркі халықтарының ортақ тарихының, рухани мұрасының маңызы ерекше екені даусыз. Көшпелі түркі халықтарының тіршілігі мен тұрмысы мал шаруашылығына байланысты болғандықтан, олардың қорында төрт түлікке қатысты мақалдар көп кездеседі. Түркі халықтарының ортақ тарихи жәдігері Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» («Диуани-лұғат-ит-түрк») шығармасында айтылатын мақал-мәтелдердің үлгілерінен бірнеше мысал келтіріліп, қазақ және башқұрт, ноғай тілдеріндегі мақалдармен салыстырылады. Бұл мақалдардың және мәтелдердің бүгінде тілімізде қолданыста жүрген нұсқалары беріледі.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, фольклор, тарихи жәдігер, түркі тілдері, жанр, төрт түлік.

Кіріспе. Мақал-мәтелдер – халық даналығы деген пікірдің текке қалыптаспағаны белгілі. Халықтың ғасырлар бойы жинаған өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы, әлемге, табиғатқа көзқарасы мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді.

Қазақ мақал-мәтелдері – халықтың сан ғасырлық тарихы, сан-салалы салт-дәстүр, әдет-ғұрпы, терең философиялық ой-тұжырымы, сондай-ақ көшпелі өмір заңдылықтарының анықтамасы. Мақал-мәтелдер – реті келсе әр түрлі қырынан қарастырып, зерттеуді қажетсінетін шағын жанрлардың бірі. Бұл жанр халқымыздың рухани мұрасы ретінде бағзы замандардан бері көненің көзіндей халықпен бірге жасап, қатар дамыды.

М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Б. Шалабаев, Б. Адамбаев сияқты белгілі фольклортанушы ғалымдар мақал-мәтелдердің жанрлық ерекшеліктерін зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасады. Қазақ фольклорының өзге жанрлары секілді мақал-мәтелдердің де шығу төркіні тым жырақта жатқанын түрлі зерттеулерден аңғаруға болады. Қазақ мақал-мәтелдерінің төркіні көне түркі ескерткіштеріндегі әдеби жазбалардан байқалатынын танымал ғалымдар А. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев сынды түркі халықтарының түпкі тарихын, әдебиеті мен мәдениетін терең зерттеген ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Соңғы жылдары жарық көрген «Фольклортану терминдерінің сөздігінде» мақал-мәтелге мынадай анықтама берілген: «Мақал-мәтел – халық тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымының, ақыл-ойының, еңбегі мен өмір тәжірибесінің қорытындысын сан ұрпақтың санасына сіңіріп келген шағын жанрлардың көне түрі. Онда ұлттың танымдық көзқарасы, адамгершілік-этикалық, әлеуметтік-эстетикалық, көркемдік тәрбиелік мақсат-мұраттары көрініс береді» («Фольклортану терминдерінің сөздігі, 2020: 136»). Бұл жанрдың ерекшелігін сипаттайтын анықтамалардың барлығында да мақал-мәтелдің халықтың өмір тәжірибесінен туатыны, көркем әрі образды болып келетіні, формасының қалыптасқан, өзгеріске түсе бермейтін тұрақты екені айтылады.

Зерттеу әдістері. Қазақ мақалдарының тамыры тереңде жатқаны белгілі. Түркі халықтарына ортақ мұра Орхон-Енисей жазбалары, «Құтты білік», «Диуани-лұғат-ит-түрк» секілді шығармаларда кездесетін мақал-мәтелдер бүгінде түркі халықтарының тілінде, соның ішінде қазақ тілінде де қолданыста жүр. Ә. Қайдар мақал-мәтелдерге әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы ретінде баға береді. Сондай-ақ ол мақал-мәтелдерді «...өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы» ретінде қарастырады (Қайдар, 2004: 6). Мақалада қазақ, башқұрт, ноғай тілдеріндегі кейбір ортақ мақалдардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау үшін түркі халықтарының көне жәдігері «Диуани-лұғат-ит-түрк» еңбегінен алынған мысалдар қарастырылады.

Нәтиже. Мақал-мәтелдерге түрлі тақырыптардың арқау болғаны белгілі. Әрине, бұл тақырыптар адамзатқа ортақ құндылықтарға қатысты болғандықтан, барлық халықтың мақалдарында кездеседі. Десе де, кейбір халықтардың мақал-мәтелінде белгілі тақырыптардың көбірек сөз болатыны, ал бұл мәселелердің кейбір халықтарда мүлдем дерлік айтылмайтыны белгілі. Мысалы, қазақ, башқұрт, ноғай, қырғыз, татар секілді түркі халықтарының тілінде туған жер, отан тақырыбын сөз ететін мақалдардың саны өте көп. Ал түрік мақалдарында бұл тақырып мүлде қозғалмайды деуге болады. Қазақта «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» мақалы жиі айтылады. Ал түрік тілінде мұндай мағынадағы мақал кездеспейді, керісінше, бұған қарама-қарсы мағынадағы «Адам туған жерінде емес, тойған жерінде» деген мақал бар (Ақсой, 2013: 325).

И.Н. Березиннің ойынша мақал-мәтелдерде ізгі қасиеттердің мадақталып, жаман қасиеттердің сыналатыны өз-өзінен түсінікті; бірақ әр халықтың ізгі қасиеттер жайындағы түсінігі бірдей емес; біреулерде жақсылық, ізгі қасиет болып бағаланатын нәрсе басқа халықта кемшілік болып саналуы мүмкін. Бұл мәселе адамның жақсы қасиеттеріне ғана қатысты емес, көбіне адамның қоғам мүшесі ретіндегі мінез-құлқы мен ерекшеліктеріне байланысты (Березин, 1856: 86).

Мақал-мәтелдерде халықтың айналысқан шаруашылығы, өмір салты көрініс береді. Мысалы, қазақ, қырғыз, башқұрт, ноғай секілді мұндағы дейін көшпелі тұрмыс кешкен түркі халықтарының фольклорында төрт түлік жайлы мақал-мәтел жиі ұшырасады. Оларда төрт түліктің жас ерекшеліктеріне қатысты берілген атаулар көп кездеседі. Олардың күтімі мен жайылымына қатысты мәселелер де сөз болады. Осыдан-ақ халықтың тұрмыс-тіршілігінде ненің маңызды орын алғанын бағамдауға болады. Әрине, бұл жерде мақал-мәтелдердің астарында терең ой жататынын ескеру керек. Осылайша, адам бойындағы қандай

қасиеттердің жоғары бағаланғаны белгілі болады. Бұған қатысты М.Әуезов «Қазақ мақал-мәтелдерінің бір ерекшелігі – оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы» (Әуезов, 1985: 187) деп жазған. XX ғасырдың басына дейін көшпелі тұрмыс кешкен түркі халықтары, солардың ішінде қазақ, башқұрт, ноғай, қырғыз секілді халықтардың мақал-мәтелдерінде мал шаруашылығына қатысты мұндай образдар мен сарындар жиі кездеседі. Тіпті төрт түлік пен мал шаруашылығына қатысты мақал-мәтелдердің көпшілігі бұл халықтарда бірдей болып келеді.

Башқұрт ғалымы Ф. Надршинаның пікірінше, түркі халықтары мақалдарының мұндай ұқсастығының себебі тарихи және генетикалық жақындықта жатыр (Башкирское народное творчество, 2006: 9). Әрине, бір тамырдан тараған халықтардың мақал-мәтелдерінің бірдей болуы заңды да. Бұл туралы қазақ ғалымы Ә. Қайдар «Мақал-мәтелдердің тіларалық варианттылығы тек тілдік қана құбылыс емес, сол тілде сөйлеуші туыс халықтардың рухани-мәдени ортақтығы мен салт-дәстүр, дүниетаным, ментальдық жақындығының да айқын айғағы болып саналатынын» айтады (Қайдар, 2004: 126). Ғалым бұл ұқсастықты бір жағынан, түркі халықтарының қалыптасуындағы туыстық, генеалогиялық процестермен байланыстырса, екінші жағынан, ұзақ уақыт бойғы тарихи-мәдени алыс-беріске, көрші халықтардың қоян-қолтық араласуымен байланыстырады. Онсыз туыс халықтардың қолданысындағы жүздеген, тіпті мыңдаған мақал-мәтелдердің ұқсастығын, олардың мағына жағынан да, тұлға жағынан да жақындығын және шығу тегі мен болмысын түсіндіру қиын (Қайдар, 2004: 126).

Ортақ тарих, ортақ құндылықтармен қатар, ортақ шығармалардың болуы да бұл халықтардың ортақ рухани жәдігерлерінің бірегейлігінің сақталуына себепкер болып отыр. Уақыт өте келе түркі халықтарының әрқайсысының өмір салты, өздері өмір сүретін ортадағы климаттық ерекшеліктер мен айналысатын шаруаларына қатысты айтылатын өзгешеліктер пайда болғанымен, олардың мақал-мәтелдерінің дені ортақ. Осы ортақ мақал-мәтелдерге келер болсақ, олар тақырыбы мен мазмұны жағынан ғана емес, құрылымы мен құрылысы жағынан да ұқсас болып келеді. Мұның себебі түркі халықтарына ортақ шығармаларда көнеден жеткен мақал-мәтелдердің де орын теуіп, бүгінге дейін жетуінде жатыр.

Тілші ғалым Ә. Құрышжановтың құрастыруымен жарық көрген «Сөз атасы» атты жинаққа VII-XVII ғасырлар аралығындағы түркі халықтарына ортақ жырларда кездесетін мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер енген. Еңбектің «Беташарында» шағын жанрдың шығу төркіні, көркемдік деңгейі, тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктері жөнінде сөз қозғалады. Автор Рулық-Тайпалық, Ислам және Алтын Орда-Қыпшақ дәуірлеріндегі қоғамдағы жаңа өзгерістер өмірге жаңа мақал-мәтелдер әкелгені, олардың қазіргі қазақ тілінен онша алшақ кетпейтіні жайлы пікір білдіреді: «Көне түркі тілдері мен қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдердің құрылу жүйесі, жалпы алып қарағанда бірдей болғандықтан және бұл тілдерде қолданылатын көптеген сөздердің мағыналық (лексикалық-семантикалық, синтаксистік) қатынасы өзара ұқсас (шамалас) келетіндіктен оларды аудару үстінде де түпнұсқаның ішкі сыры мен сыртқы сипатын бұзбауға тырыстық» (Сөз атасы, 1987: 6). Кітапқа енген мәтіндермен таныса отырып, VII-XVII ғасырлардағы әдеби ескерткіштерде ұшырасатын сөз маржандары түркі халықтарының тіліндегі мақал-мәтелдерінің дамуына бастау болды деп айта аламыз, олардың дені бұл халықтардың тілінде күні бүгінге дейін қолданыста жүр.

Талқылау

Әр халықтың мақал-мәтелдеріне арқау болған адамзатқа ортақ құндылықтар мен мәселелер бар. Мысалы, адамгершілік, жақсы мен жаман, махаббат пен сүйіспеншілік, ата-ана, бала тәрбиесі, отбасы және т.б. И.Н.Березиннің пікірінше «Мақал-мәтелдердің тақырыбы аса ауқымды, ол халықтың дүниетанымын тұтастай қамтиды. Дегенмен мақал-мәтелдерде қайта-қайта ерекше сүйіп айтылатын тақырыптар да бар. Бұл тақырыптар: адамның ізгі қасиеттері мен кемшіліктері және жалпы алғанда адамның физикалық

ерекшеліктері және адамгершілік қасиеттері, мұның себебі мақал-мәтелдердің мақсаты адамға әлденені үйретуде жатыр» (Березин, 1856: 86).

Мақал-мәтелдер тәрбие құралының ролін де атқарады. Өйткені олар бұрынғылардың өмірлік тәжірибесін кейінгілерге жеткізе отырып, жақсы мен жаман қасиеттер мен әдеттерге, отбасындағы қарым-қатынас пен сыйластыққа, үлкенді сыйлауға, қай жерде әдеп сақтау керектігіне қатысты мәселелерді түйіндеп, бір-екі ауыз сөзбен жеткізеді. Паремиолог У. Мидер мақал-мәтелдердің мазмұнында білім беруге қажетті даналық жатқандықтан, оларды оқыту процесінде дидактикалық құрал ретінде пайдалану керек деген пікір айтады, оның ойынша «...мақал-мәтелдер жергілікті халықтың жалпы білімінің бір бөлігі болғандықтан адамзат табиғаты мен жалпы өмір жайындағы даналық пен білімді жеткізудің тамаша құралы болып саналады» [Мидер, 2004: 146]. Әрине, мақал-мәтелдерді мазмұны жағынан алғанда, жас ұрпақты жақсы мен жаманды ажырата білуге, жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан бойын аулақ салуға, ізгілікті, әдепті бойына сіңіру үшін таптырмас дүние екені белгілі. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің лексикалық құрамы бай болғандықтан, баланың сөздік қорын байытуда, шешен сөйлеуге үйретуде себеі тиері анық. Кейбір түркі халықтарының XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында басылған сауат ашуға арналған оқу құралдарында қысқа әңгімелер, өлең-тақпақтармен қатар мақал-мәтелдер де беріліп отырғаны белгілі.

Сонымен қатар, мақал-мәтелдер сөздің сәні мен мәнін келтіріп, ойға салмақ қосу үшін де қолданылады. Бұл туралы Қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің кейбірінің мақал-мәтелдерінде де айтылады. Мысалы: *Йүз күрке – һақал, Һүз күрке – мәқәл (башқұрт); Жүз көркі – сақал, Сөз көркі – мақал; Мақал – сөздің мәйегі (қазақ); Сөз көркү – мақал, ер көркү – сақал (қырғыз); Сүз күрке – мәкәл, Ир күрке – сақал; Мақал сақалдан да үлкен (татар).*

Көріп отырғанымыздай мақал-мәтелдердің маңызын бір-ақ ауыз сөзбен түйіндеп берген бұл мақал-мәтелдер қыпшақ тобына жататын тілдердің көпшілігінде бірдей. Ал түрік тілінде «*Мақал Құранға кірмейді, бірақ қатар жүреді*» деген мақал да кездеседі. Бұл мысалдар мақал-мәтелдердің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» («Диуани лұғат-ит-түрк») кездесетін «*Кіші аласы іштин, ылықы аласы таиштын*» мақалының түркі тілдеріндегі қолданысын қарастырайық (Қашқари, Т. 1: 120). Қазақ тілінде «*Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында*» деп қолданылса, башқұрт тілінде «*Әзәм алаһы әсендә, хайуан алаһы тышында*» (Башкирское народное творчество, 2006: 370), ноғай тілінде «*Айван аласы тысында, аьдем аласы ишинде*» түрінде қолданылады (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 314).

Бүгінгі қолданысына қарасақ, «жылқы» сөзі орнына қазақшада «мал» сөзі қолданылса, башқұрт пен ноғай тілінде «хайуан» сөзі қолданылады. Бірақ бұл сөз мақалдың мағынасын еш өзгертіп тұрған жоқ. Құрылымы да сол күйі сақталып, қолданылып келеді. Осы айтылған тілдердегі нұсқаларында абсолютті ұқсастық болмаса да, бұл мақалдың мағынасы бірдей.

Түркі мақал-мәтелдері ең алдымен мағына мен мазмұны жағынан ұқсас болып келеді. Бұл туралы Ә. Қайдар былай деп пікір білдіреді: «Бүгінгі түркі тілдерінің сөздік қорындағы мақал-мәтелдерді салыстырып қарастырғанымызда «ұқсас» санатына жататын мақал-мәтелдердің ұқсастығы ең алдымен олардың мағыналарына байланысты» (Қайдар, 2004:126).

М. Қашқаридың шығармасында кездесетін тағы бір мақалдың бүгінгі қолданысына қарайық. Сөздікте берілген «*Аңдүз болса, ат өлмәс*» (Қашқари, Т.1: 145) мақалында андыздың емдік қасиеті сөз болады. Сөздікте андыз шөбі қолда болса, аттың іш ауруынан өлмейтіні айтылады. Осы мақалға берілген түсінікте: «Өйткені, ат ауырған жағдайда бұл өсімдік тамырын ұнтақтап, жаншып емге пайдаланады. (Ауырған аттың танауына иіскетсе, ат тұрып кетеді)» делінген (Қашқари, Т. 1: 146). Бұл мақалдың қазақ тілінде бірнеше нұсқасы бар. Біріншісі дәл осы сөздіктегідей:

Андыз болса, ат өлмес (Бабалар сөзі, Т. 66: 39).

Бірақ башкұрт және қазақ тілдерінде бұл мақалға тағы бір жол қосылып, құрылымы өзгерген нұсқалары да кездеседі. Мысалы, Ә. Қайдардың «Халық даналығы» кітабында бұл мақал «*Андыз болса, ат өлмес. Айыр болса, ер өлмес*» деп берілген. Ғалым оның мағынасын былай түсіндіреді: «Андыз – мал үшін, айыр адам үшін шипалы шөп тамырлары. Кептірілген тамырды ұнтақтап, ауру аттың тұмсығына сепсе, не суға салып қойып ішкізсе, ол жазылып кетеді» [Қайдар, 2004: 194].

Бұдан бөлек қазақ тілінде адамға пайдасы жағынан айырдан басқа иір шөбі айтылатын нұсқа да кездеседі: «*Андызды жерде ат өлмейді, Иірлі жерде ер өлмейді*» (Бабалар сөзі, Т. 69: 38). Қытай қазақтарының қолданысында «*Андызды жерде ат өлмейді, Үйірлі жерде ер өлмейді*» деген нұсқа да кездеседі (Бабалар сөзі, Т. 67: 51).

Ал башкұрт тілінде бұл мақалда рауғаш қоса айтылады. «*Ирәуән барза ир үлмәс, андыз барза ат үлмәс*» (Рауғаш барда ер өлмес, андыз барда ер өлмес) (Башкирское народное творчество, 2006: 460). Сонымен қатар башкұрт тілінде «*Андызлы ерзә ат үлмәс, Атлы ерзә ир үлмәс*» (Андызды жерде ат өлмес, ат бар жерде ер өлмес) деген нұсқасы да бар (Башкирское народное творчество, 2006: 67).

Бұл мақалдың жоғарыда мысалға келтірілген нұсқаларында бір зооним (ат), төрт фитоним (андыз, айыр, иір, рауғаш) қолданылған, ат пен ер арасында параллелизм жүргізілетін нұсқасы да, тек андыздың ат үшін пайдасы хақында да айтылатын нұсқасы да кездеседі. Қалай болғанда да, бұл мақалда халықтың тәжірибесі көрініс беріп отыр.

М. Қашқари сөздігінің үшінші томында кездесетін «*Қорқмыш кісіге қой башы қоош көрунүр*» (Қашқари, Т.3: 181) мәтелі өзгеріске ұшырағанымен, бүгінгі күні жиі қолданылады. Мысалы:

Қазақ. *Қорыққанға қос көрінер* (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 400).

Башкұрт. *Куркканга куш күренә* (Башкирское народное творчество, 2006: 491).

Ноғай. *Коркканга кос коьринер*. (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 307).

Сөздіктің үшінші томында кездесетін тағы бір мақал бүгінде түркі тілдерінде қолданыста жүр: «*Адам баласы жоғалар, жақсы аты қалар*» (Қашқари, Т. 3: 512)

Қазақ. *Ер өлсе де – аты өлмейді* (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 51).

Башкұрт. *Ат үлер – тояғы калыр,*

Әзәм (егет) үлер – даны калыр (Башкирское народное творчество, 2006: 304). (Ат өлер – тұяғы қалар, Адам (жігіт) өлер – аты қалар).

Ноғай. *Йигит оьлер, даны калар* (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 305). (Жігіт өлер, аты қалар).

Бұхара мемлекеттік университетінің оқытушысы Саодат Кадирова «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің көп кездесетінін, сол арқылы бізге жетіп отырғанын айтады. Сонымен бірге сөздікте кездесетін мақалдардың көне түркі тайпалары арасында кең тарағанын айтып, мақалдардың мазмұнына, тіліне, айтылу стиліне қарай отырып, олардың «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігі жазылған кезеңнен де өте ерте кезде пайда болған деп шамалайды, себебі оларда араб сөздері қолданылмайды және ислам дінінің әсері мен ізі байқалмайды [Кадирова, 2021: 95]. Мұның өзі түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің тамыры тым арыда жатқанын көрсетеді.

Түркі тілдеріндегі ұқсас мақал-мәтелдерде кездесетін, адам мен төрт түлік арасында жүргізілетін параллелизмдер де көп жағдайда бірдей. Бұл параллелизмдер образды болып келеді. Осы образды параллелизмдер арқылы адамның жақсы және жаман қасиеттері бейнелі түрде айтылады. Түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде қолданылған параллелизмдерде төрт түліктен жылқы, ат образы көп қолданылады.

Қазақ

Жақсы аттың тісін аша,

Жақсы кісінің жасын сұрама (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы; 416).

Башкұрт

Якшы аттың йөрөшө тигез,

Якшы кешенең холко тигез (Башкирское народное творчество, 2006: 331).

(Жақсы аттың жүрісі тегіс, Жақсы кісінің мінезі біртоға).

Ноғай

Эр ийгиси бурынлы болар, ат ийгиси эринли болар (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 306). (Ердің жақсысы мұрынды келер, аттың жақсысы ерінді келер)

Ат ийгиси арықта билинер, эр ийгиси ярлылықта билинер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 304). (Аттың жақсысы арығында білінер, ердің жақсысы кедейлікте білінер).

Бірақ бұл тілдердегі мақал-мәтелдерде ат образы амбивалентті болып келеді. Адам мен аттың образын бейнелеп беруде тек жақсы қасиеттер ғана сөз болмайды, сонымен қатар адамның жағымсыз мінез-құлқын айту үшін қолданылған параллелизмдер қолданылады.

Қазақ.

Ат жаманы – соқпақшыл,

Адам жаманы – тоқпақшыл (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 301).

Башқұрт.

Яман атка менгәнсе, йәйәү йөрө талғансы,

Яман катын алғансы, буйзак йөрө канғансы (Башкирское народное творчество, 2006: 158). (Жаман атқа мінгенше, шаршағанша жаяу жүр, Жаман қатын алғанша қалағаныңша бойдақ жүр).

Ноғай.

Яман айғыр анасына қас, яман аьдем йолдасына қас (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 342). (Жаман айғыр енесіне қас, жаман адам жолдасына қас).

Қарастырылып отырған түркі тілдеріндегі мақалдардың құрылымына келсек, олардың көпшілігі өлең түрінде айтылады және өлеңдегідей ұйқас пен ырғақ сақталады. Академик М. Әуезов қазақ мақал-мәтелдерінің бұл ерекшелігі жайында былай деген: «Қазақ мақал-мәтелдерінің дені өлең түрінде келеді. Және сондағы сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп, ассонанс, аллитерациялардың мол болғандығына қайран қаласың» (Әуезов, Т. 17: 187). Өзіміз қарастырып отырған түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мағынасы ғана емес, құрылымы да ұқсас болғандықтан, бұл сөзді башқұрт, ноғай және т.б. тілдердің мақалдарына қатысты да айтуға болады.

Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер жайында И.Н. Березин де өз ойын білдірген: «Түркі халықтарының мақал-мәтелдері формасы жағынан әртүрлі: тілге жеңіл болып, белгілі бір ырғақты сақтау үшін не екі бөліктен, не бір бөліктен тұрады; бірінші жағдайда мақалдарда көбінесе ырғақпен қоса ұйқас та болады, ал екінші жағдайда ұйқас жоқ» (Березин, 1856: 87).

Мұндай өлең түрінде келетін, ұйқас пен ырғағы сақталған мақал-мәтелдерге қатысты мысалдарды көптеп келтіруге болады. Дегенмен, бұл жерде біз қазақ, башқұрт, ноғай тілдеріндегі мағынасы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да, құрылымы жағынан да бірдей мақалдарды алуды жөн көрдік.

Қазақ

Ат басына күн түссе, Ауыздығымен су ишер.

Ер басына күн түссе, Етігімен су кешер (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 15).

Башқұрт

Ат башына көн килһә, Ауызлығы менән һыу эсер,

Ир башына көн килһә, Итеге менән һыу кисәр (Башкирское народное творчество, 2006: 474).

Ноғай

Ат басына куьн тувса, авызлығы ман сув ишер.

Эр басына куьн тувса, этиги мен сув ишер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 305).

Қазақ

*Жақсы кісі қартайса да,
Ақылынан танбас.
Жақсы ат қартайса да,
Жүрісінен танбас* (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 261).

Башқұрт

Якшы кеше картайһа ла, ақылынан язмаҫ,

Якшы ат картайһа ла, йөрөшөнән язмаҫ (Башкирское народное творчество, 2006: 471).

Түркі халықтарының мақал-мәтелдері көп жағдайда сөздік құрамы жағынан да ұқсас болып келеді. Әсіресе, төрт түлікке қатысты атаулар түркі мақал-мәтелдерінде кенінен қолданылады. Мысалы, мал сөзі кездесетін мақал-мәтелдер саны бұл тілдерде аз емес. Бұлардың арасында мал мен адам арасында параллелизм жүргізілетін мақалдар да кездеседі.

Қазақ

Жаман малды асырасаң, аузы-мұрныңды май қылар.

Жаман адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан қылар. (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 284).

Башқұрт

Мал арығын һимертһәң,

Аузың-мороноң май булыр (Башкирское народное творчество, 2006: 77). (Мал арығын семіртсең, Аузы-мұрның май болар).

Тувар тойса, бек кетер, Яман тойса, өпке этер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 341). (Мал тойса, ұзап кетер, Жаман тойса, өкпе айтар).

Өзіміз қарастырып отырған тілдерде төрт түліктің әрқайсының жасына, жынысына қарай берілген атаулар да мақал-мәтелдерде мейлінше мол ұшырасады. Мысалы мақал-мәтелдерде жылқыға қатысты кездесетін атаулар: құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, бие, айғыр.

Бұлардан басқа жылқының тұқымы мен басқа да қасиеттерін сипаттайтын мақал-мәтелдерде арғымақ, тұлпар, жүйрік, жорға, жортақ сөздері де жиі кездесіп, асыл тұқымды аттың, жүйріктің, жорғаның сипаттарын сөз етеді. Бұлардың арасында арғымақ, тұлпарға қатысты мақал-мәтелдерде олар ер-азаматпен, асыл адаммен салыстырыла отырып сипатталады.

Қазақ

Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз,

Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 99).

Башқұрт

Азамат ирзең билдәһе – аз һөйләр зә күп тыңлар,

Арғымақ аттың билдәһе – аз юшар за күп утлар (Башкирское народное творчество, 2006: 398). (Азамат ердің белгісі – аз сөйлер де көп тыңдар, Арғымақ аттың белгісі – аз жусар да көп оттар).

Башқұрт тілінде «алаша», қазақ пен ноғай тілінде «аласа» деп айтылатын атауға қатысты да мақал-мәтелдер кездеседі. Алашаның арбаға, қамытқа жегіліп, қара жұмысқа мінілетіні осы мақал-мәтелдердің мазмұнынан түсінікті болады. Башқұрт тіліндегі «Алашаны атқа санама» түрінде айтылатын мақалдың қазақ тіліндегі нұсқасы екі тармақтан тұрады, бұл жерде тағы ат пен адам арасында параллелизм жүргізіледі.

Аласаны атқа санама,

Жақсыны жатқа санама. (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 416).

Ал башқұрт және ноғай тілдерінде кездесетін мақалдар аласа мен арғымақты салыстыра отырып, қасиеттерін сипаттайды.

Башқұрт.

Арғымак һыйпау һөймәҫ,

Алаша мақтау һөймәс (Башкирское народное творчество, 2006: 339). (Арғымаққа сыйпаған жақпас, Аласаға мақтаған жақпас).

Ноғай.

Арғымақ мактав суьер, аласа сыйнав суьер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 339). (Арғымақ мақтау сүйер, аласа сыйпау сүйер).

Сонымен қатар, қазақ және ноғай тілдерінде жаман аттың мінезі мен жаман адамның қасиетін салыстыра отырып, сипаттайтын, мағынасы мен құрылымы бірдей мақалдар да бар. Бір мысал келтіре кетейік.

Қазақ

Жаман атқа жал бітсе,

Жанына торсық байлатпас.

Жаман адамға мал бітсе,

Жанына қоңсы қондырмас. (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 304).

Сөздік құрамы да бірдей дерлік, тек екі сөзде айырмашылық бар. Ноғай тілінде «жаман ат» орнына «аласа» сөзі, ал «торсық» орнына «қоржын» сөзі қолданылған.

Ноғай

Аласаға ял битсе, янына артпак арттырмас,

Яман кисиге мал битсе, янына конъысы кондырмас (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 340). (Аласаға жал бітсе, жанына қоржын арттырмас, / Жаман кісіге мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас).

Жоғарыда келтірілген мысалдар өзіміз қарастырып отырған түркі тілдерінің мақал-мәтелдерінде айтылатын ат образының амбивалентті болып келетінін көрсетеді. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі ат бейнесі тұлпар, арғымақ немесе башқұрт халқының мифологиясында кездесетін киелі образ – ақбозат ретінде ғана айтылмайды, сонымен бірге, ауыр жұмыста қара күші қолданылатын мініс көлігі ретінде де көрініс табады. Ал кейде мінезсіз, қырсық хайуан ретінде де айтылады. Қалай болғанда да, түркі халықтарының мақал-мәтелдері мағынасы, құрылысы жағынан ұқсас болумен бірге, онда қолданылатын образдар, параллелизмдер де бірдей болып келеді.

Қорытынды

Мақал-мәтел – көне жанрлардың бірі. Ежелден бүгінге дейін халықтың даналығын, өмір тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. Орхон-Енисей жазбаларынан бастап орта ғасырлардағы түркі халқы даналарының шығармалары мен еңбектеріндегі мақал-мәтелдердің күні бүгінге дейін тілімізде қолданыста жүргені соның айғағы. Бұл мақалдар түркі халықтарының бәріне ортақ. Сонымен бірге түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі құрылымы, мағынасы, сөздік құрамы жағынан ұқсас болып келеді. Оның себебі тарихи жәдігерлердің, рухани-мәдени құндылықтардың ортақтығында, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің ұқсастығында жатыр. Тіл – жанды құбылыс. Сол секілді тілде қолданыста жүрген мақал-мәтелдер де толығып, түрленіп отырады. Түрлі тарихи жағдайлар, әр халықтың қоныстанған жеріндегі географиялық ерекшеліктер жаңа мақал-мәтелдердің тууына, мақал-мәтел қорын көршілес халықтардың паремнологиясымен толықтырып отыруға себеп болады.

Қазақ мақал-мәтелдерін әр қырынан зерттеп, түркі халықтарының мақал-мәтелдерімен салыстыра отырып қарастырса, әлі де көп нәрсенің ортаға шығары даусыз. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында Қазақстанның түкпір-түкпіріне әр жылдары жасалған экспедициялар кезінде жазып алынған мақал-мәтелдер жинақтаулы тұр. Мұнан бөлек жеке азаматтар тапсырған қолжазбалардың арасында да мақал-мәтелдер көп кездеседі. Қазақ мақал-мәтелдерін жинауда, жариялауда, зерттеуде тер төккен ғалымдардың бірі Балтабай Адамбаевтың өмір бойы жинап-терген, бірақ жариялап үлгірмеген мыңдаған мақал-мәтел үлгілері Институттың қолжазба қорында ғалымның фольклорлық фондында жекелеген бумаларда сақтаулы тұр. Бүгінде қордағы қолжазбалар толығымен цифрлық форматқа көшіріліп жатыр. Олардың арасында, әрине, мақал-мәтелдер де бар. Қолжазбаларды цифрландыру жұмысы олардың қолданылу аясын

кеңейтіп, көптеген мәліметтің электронды форматта сақталуына мүмкіндік туғызады. Мұның өзі оларды қолдануды әлдеқайда жеңілдеті түседі. Сондықтан алдағы уақытта мақал-мәтелдердің бай қоры жинақталған қолжазбалармен танысқысы келген зерттеушілер осы мүмкіндікті пайдалана алады.

Бұл мақала ҚР БҒМ қаржыландыратын, АР 08855741 нөмірлі «Қазақстанның қолжазба мұрасын ұлттың «Рухани жаңғыру» парадигмасы ретінде тану: жинау, сақтау, цифрландыру, жүйелеу, электронды каталогтау, жариялау және зерттеу» жобасының аясында жазылды.

Н.А. Сарсек

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: sarsekn@mail.ru

Особенности казахских пословиц и их сходство с пословицами других тюркских языков

Аннотация. В статье рассматриваются особенности казахских пословиц, и сравниваются с пословицами некоторых тюркских народов. Фольклористы относят пословиц и поговорок к древнейшим жанрам. Казахские исследователи-фольклористы в своих исследованиях изучили специфику этого жанра, дали отдельное определение пословицам и отдельное поговоркам. В статье приведены названия работ ученых-фольклористов, изучавших казахские пословицы, приведены определения, данные некоторыми из них. Кроме того, в статье рассматриваются темы, жанровые особенности и функции пословиц, а также то, как в пословицах отражаются мудрость, жизненный опыт, знания и миропознание народа. Рассматриваются происхождение казахских пословиц и общее духовное наследие тюркских народов.

Пословицы дают людям советы, основанные на многовековом опыте народа. В статье также говорится дидактическая роль пословиц, и приводятся мнения некоторых ученых. Описаны факторы и обстоятельства, которые привели к сходству многих пословиц тюркских народов. Здесь подчеркивается важность исторического фактора – общей истории и духовного наследия тюркских народов. В ходе рассмотрения истоков казахских пословиц и поговорок, тема сводится к общему духовному наследию тюркских народов. А также речь идет о факторах, которые повлияли на схожесть пословиц и поговорок тюркских народов. Поскольку жизнь кочевых тюркских народов было связано с животноводством, в их языке встречаются очень много пословиц о скоте. Приводятся примеры из словаря «Дивани лугат-ат-тюрк» Махмуда Кашгари, эти примеры сравниваются с казахскими, башкирскими, ногайскими пословицами. Также приведены варианты этих пословиц, которые сегодня используются носителями этих языков.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, фольклор, исторический памятник, тюркские языки, жанр, скот.

N.A. Sarsek

M.O. Auevov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: sarsekn@mail.ru

Features of kazakh proverbs and their similarity with other turkic languages

Abstract. In the article Kazakh proverbs are compared with the proverbs of some Turkic languages and the peculiarities inherent in them are discussed. Folklore scholars attribute proverbs

and sayings to ancient genres. Researchers did not pay attention to the peculiarities of this genre and did not give a special definitions proverbs and sayings for each of them. The article briefly mentions the scientific works of scientists who studied Kazakh proverbs and sayings, as well as the definitions of some scholars of folklore scholars. As well as the article discusses the topics of proverbs and sayings, the peculiarities of their genre, as well as examines the influence of proverbs and sayings on folk wisdom, life experience and worldview. The source of Kazakh proverbs is discussed, as well as the common spiritual heritage of the Turkic peoples. In proverbs and sayings, you can see the advice accumulated over the centuries by the people. In addition to discussing this feature, the article mentions the views of some scientists on the educational role of proverbs.

Common proverbs and sayings and their reasons for similarity in the Turkic languages are considered. We also tried to reveal the subject of the common history and spiritual heritage of the Turkic peoples. Since cattle breeding has a special place in the life of nomadic Turks, the topic of livestock had an impact on proverb and sayings also. The article provides several examples of proverbs and sayings from the work of the Turkic dictionary of Mahmud Kashgari and compared them with proverbs in the Kazakh, Bashkir and Nogai languages. Some of these proverbs and sayings which are given in the article are still relevant today.

Keywords: proverbs, folklore, historical artifacts, Turkic languages, genre, livestock

Информация об авторе: Сарсек Н.А. – научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан, E-mail: sarsekn@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4586-5318

Әдебиеттер

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. (2013) – İstanbul: İnkılap. (түрік)
- [2] Ауэзов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 17. (1985) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [3] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 66 (2010) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [4] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 67. (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [5] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 69 (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [6] Башкирское народное творчество. X том. Пословицы и поговорки. (2006)– Уфа: Китап. (орыс)
- [7] Березин И.Н. Народные пословицы турецкого племени. (1856) – Санкт-Петербург. (орыс)
- [8] Kadırova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (ағылшын)
- [9] Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. Құрастырған Ж. Кейкін. – Алматы: Аруна. (қаз)
- [10] Қазақтың мақал-мәтелдері. Құрастырағандар Ө. Тұрманжанов, К. Ахметбекұлы. (2004) – Алматы: Раритет. (қаз)
- [11] Қайдар Ә. Халық даналығы. (2004) – Алматы: Тоғанай-Т. (қаз)
- [12] Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 1. (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [13] Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 3 (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (ағылшын)
- [15] Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. (1990) – Черкесск. (орыс)
- [16] Сөз атасы: Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Баспаға дайындаған Ә. Құрышжанов. (1987) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [17] Фольклортану терминдерінің сөздігі. (2020) – Алматы: Brand Book. (қаз)

Литература

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. (2013) – İstanbul: İnkılap. (тур)
- [2] Ауэзов М. Собрание сочинений в 20 томах. Т. 17. (1985) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [3] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 66 (2010) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [4] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 67. (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [5] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 69 (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [6] Башкирское народное творчество. X том. Пословицы и поговорки. (2006)– Уфа: Китап. (орыс)
- [7] Березин И.Н. Народные пословицы турецкого племени. (1856) – Санкт-Петербург. (рус)
- [8] Kadırova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (англ)
- [9] Қайдар А. Народная мудрость. (2004) – Алматы: Тоғанай-Т. (қаз)
- [10] Золотая книга казахских пословиц и поговорок. Сост. Ж. Кейкин. – Алматы: Аруна. (қаз)

- [11] Казахские пословицы и поговорки. Сост. О. Турманжанов, К. Ахметбекулы. (2004) – Алматы: Раритет. (каз)
- [12] Кашгари М. Тюркский словарь. Т. 1. (1997) – Алматы: Хант. (каз)
- [13] Кашгари М. Тюркский словарь. Т. 3 (1997) – Алматы: Хант. (каз)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (англ)
- [15] Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. (1990) – Черкесск. (рус)
- [16] Соз атасы: пословицы и поговорки и крылатые слова. Под. А. Курышжанов. (1987) – Алматы: Жазушы. (каз)
- [17] Словарь фольклорных терминов. (2020) – Алматы: Brand Book. (каз)

References

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. [Dictionary of Proverbs] (2013) – İstanbul: İnkılap. (tur)
- [2] Auezov M. Jıyma tomdyk shygarmalar jınygy. [A Collection of Works in Twenty Volumes] 17-v. (1985) – Almaty: Jazushy. (kaz) 2013.
- [3] Babalar sozi. Kazaq makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs]. V. 66. (2010) – Astana: Foliant. (kaz)
- [4] Babalar sozi. Kazak makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs] V. 67. (2011) – Astana: Foliant. (kaz)
- [5] Babalar sozi. Kazak makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs] V. 69. (2011) – Astana: Foliant. (kaz)
- [6] Bashkirskoe narodnoe tvorcestvo. V. X. Poslovitsy i pogovorki. [Bashkir folk art. Proverbs and sayings] (2006) – Ufa: Kitap. (rus)
- [7] Berezin İ.N. Narodnyia poslovitsy turetskago plemeni. [Folk Proverbs of the Turkic Tribe] (1856) – Sankt-Peterburg. (rus)
- [8] Kadirova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (engl)
- [9] Kazak makal-matelderinin altyn kitaby. [The Golden Book of Kazakh Proverbs] Kurastyrgan J. Keikin. – Almaty: Aruna. (kaz)
- [10] Kazaktyn makal-matelderi. [Kazakh Proverbs] Kurastyrgandar O. Turmanjanov, K. Ahmetbekuly. (2004) – Almaty: Raritet. (kaz)
- [11] Kaidar A. Halyk danalygy. [Folk Wisdom] (2004) – Almaty: Toganai-T. (kaz)
- [12] Kashgari M. Divan lugat at-tyurk. [The Dictionary of Turkic languages] V. 1. (1997) – Almaty: Hant. (kaz)
- [13] Kashgari M. Divan lugat at-tyurk. [The Dictionary of Turkic Languages] V. 3. (1997) – Almaty: Hant. (kaz)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (engl)
- [15] Poslovitsy i pogovorki narodov Karachaevo-Cherkessii. [Proverbs and Sayings of the Peoples of Karachay-Cherkessia] (1990) – Cherkessk. (rus)
- [16] Soz atasy: Makal-matelder men kanatty sozder. [Wisdom of words: Proverbs and Sayings] Baspaga daiyndagan A. Kuryshjanov. (1987) – Almaty: Jazushy. (kaz)
- [17] Folklortanu terminderinin sozdigi. [Dictionary of Folklore Terms] (2020) – Almaty: Brand Book. (kaz)